



(əvvəli ötən sayımızda)

Masperoya görə Turanlılar Fərat sahillərində məskunlaşdıqdan sonra xalq kimi formalaşaraq yazı əklə etdilər, bəşəriyyətin ehtiyac duyduğu sənaye sahələrini yaratdılar, qanunvericiliyin və dinin cəmiyyət həyatında tənzimləyici qaydalarını tətbiq etdilər. Onların yazıları öncə eynilə Misir heroqlifləri kimi idi. Hər bir işarə təmsil etmək istədiyimiz əşyanın təsvirindən ibarət idi.

Tanın ideyası səkkiz guşəli ulduz şəklində ifadə olunurdu. An işarəsi kralın geri dönməsini ifadə edirdi. (Gaston Maspero. 1876, Səh. 139)

Metalin və təmiz filizlərin dağ süxurlarının üst qatında yerləşdiyi Altay dağlarında mədəncilik və metalçılıq mənimləyən və zərgərlik sənətinin təməlini qoyan turanlılar bu sənətlərin Xaldehydə (Sumerdə) əsasını qoydular. Turanlılar həmçinin Pont (Qara dəniz) dənizinin sahillərində və mərkəzi yaylaların mədənlər və dağlar bölgəsində, yaşayırdılar. Dağlarda məskunlaşmış turanlılar saspirlərin, xaldilərin, kolxların, xaliblərin, tubal və moskların təmsalında öz mövcudluqlarını Roma işğalına qədər qoruyub saxlamışdılar. Kiçik Asiyadakı Turanlılar Fərat çayı sahillərində olduğu kimi arilərin və samilərin təzyiqləri nəticəsində sıxışdırılıb çıxarıldılar. (Gaston Maspero. 1876, Səh. 238)

Maspero Sumer və Anadoluda qədim mədəniyyətinin yaradıcılarının məhz turanlılar olduğunu yazır.

Fransız tarixçisi Grosset Orta Asiya çöllərindəki turanlı köçəriyyətinin dünya tarixində mühüm rol oynadığını qeyd edərək yazır: "Onlar tarix ərzində 20 dəfə Turan yaylasından hərəkət edərək Hind və Qanq vadilərini, Dəclə Fərat vadilərini işğal etmiş, uçqarların durğunlaşmış mədəniyyət mərkəzlərinə yeni canlılıq gətirmişdir. Bu insan axını çayların dağlardan vadilərə axması kimi coğrafi qanunun bənzəri idi. Qədim mədəniyyətə malik müxtəlif xalqları vahid hakimiyyət altında birləşdirən türk və tatarlar mədəniyyətlərin çulğalaşmasına səbəb olurdular. Anada aşkar edilən qədim mədəniyyət sumerlərin quzey-batıdan gələn turanlı olduqlarını və Türkiyədən gəldiklərini sübut edir. (Grosset R. 1921, Səh. 5-6)

Yuxarıda gətirilən sitatlar və müəlliflərin fikirləri Mesopotamiyada tarixin ilkin dövrlərində Mərkəzi Asiyadan gələrək Zaqros dağları və İkiçay ərazisində məskunlaşan və assuroloqların böyük əksəriyyətinin turanlılar adlandırıldığı tayfaların həqiqətən də, Turan adlı bir ölkəsi və dövlətlərinin mövcud olduğunu

Digər bir versiyaya görə isə Babilin adı sumerçə "Ka-dinqir" adlanırdı, bu sözdəki "Ka"-qapı, "Dinqir" (Tenqir) isə tanrı deməkdir və beləliklə, Babil "Tanrı qapısı" adlanırdı. Akkadların dilində də Babil adı sumer dilindən tərcümə olub "Bab+ilm" şəklində idi və mənası yene də sumer dilindən tərcümədə "tanrı qapısı" deməkdir. (Johannes Fleming. 1883, Səh. 1, 11)

Fransız assuroloqu Lenorman Turan adının etimologiyasına aydınlıq gətirərək onun kökünü iran-

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

sübut edir. İkiçay arasının toponimlərində və şəxs adlarında çoxlu türk mənşəli sözlər var idi. Strabon Assuriyanın qədim paytaxtı və onların allahının adını daşıyan Assurun əsl adının Aturiya olduğunu yazır.

İstər Assur, istərsə də Babilədə samilər burda məskunlaşmadan



öncə turanlı subar (subir), sumer, hurri, kassi tayfaları yaşayırdılar. Onların ən qədimləri bəzən qısaldılmış şəkildə adlanan Su və ya Subarlar idilər. Aturiyanın (Assuriya) qədim hökmdarları burda e. q. III minillikdə məskunlaşmış subarlar idilər. Assur şəhəri öz adını subarların qədim tanrısı Aturun adından götürmüşdü. Elmdə hər ikisi əkləmlili turani dil olan subar və hurri dilinin qohum dillər olduğu fikri hakimdir. Hurrilər burda e. q. II minillikdə Habur çayı hövzəsində, o cümlədən Arrapxa və Nuzidə geniş yayılmışdılar. Assurun qədim əhalisi olan Subar dövründə onların hökmdarları "qadırdı yaşayan" adlandırılırdılar ki, bu ifadə onların heyvandar tayfaları olduqlarına işarədir. Onlar Assura şimal, yada şərq ölkələrindən gəlmişdilər. Samilər bölgəyə hakim olmadan öncə Babilin adı "Tintirki" idi. Tintirək qədim türk dilində heyat ağacı deməkdir. Bu ağac qədim Babil şəhərinin mərkəzində ucaldılmışdı. (Yusuf Hikmet Bayur, 1930, Səh. 367)

lilərə deyil, sumerlərə bağlı olduğunu yazır.

Turan adı protomidiya, akkad, uqor-fin və türk-tatar dillərində eyni şəkildə "oğul, ulu irqin oğlu, rəhbər" mənasında olan Tur sözündən yaranmışdır. Pers gələnləri bizim turanlı adlandırdığımız xalqı birmənalı şəkildə bir şimal xalqı və bir irq olaraq Turan kimi qəbul edir. Qədim iranlıların turya adlandırdıqları Turanlılar özlərinə "Tur" adını ona görə qəbul etmişlər ki, bütün xalqlar öz köklərini nəcib qanın daşıyıcısı olan ulu bir əcdada bağlamaq istəyirlər. Tur eponiminin kökü Ön Asiyanın qədim Sumer-akkad, midiya, elam kimi turani xalqların dilində "ulu irqin oğlu, rəhbər" anlamı daşıyan ulu bir əcdada bağlıdır. (F. Lenormant. 1875, Səh. 381-383)

Turan adını ən doğru şəkildə linqvistik dəlillərə əsaslanaraq sumer dilinin etimologiyası ilə izah etmək mümkündür. Yuxarıdakı bölümlərdə qeyd etdiyimiz kimi sözün kökünü təşkil edən Tur kəliməsinin sumer dilində "oğul" anlamı möv-

duddur. Görkəmli assuroloqlar Opper və Lenorman Tur adının mənasını şərh edərkən onu sumer dilində sadəcə oğul anlamı daşmadığını tanrının oğlu demək olduğunu qeyd edirlər. Adın ikinci tərkib hissəsini təşkil edən An isə Sumerin ali və göyüzü tanrısıdır. Sumer dilindən tərcümədə Turan sözünün mənası "Tanrının, yəni An-ın oğlu" deməkdir. Sumer mifologiyasında Anın oğlu Enki dağları, vadiləri, suları və dənizləri müxtəlif canlılarla məskunlaşdırırdı. O, həmçinin Sumerlilərin təmsalında insanların da yaradıcısıdır. Enki yeraltının hökmdarı tanrıça Ninmax ilə birlikdə yeni canlı məxluqlar yaratmaq üçün öncədən içəri rüseymlərlə mayalanmış palçıqı ayaqlayaraq yağurmuş və Ninmax ondan ilk canlı insan olan

Turan-ki məbədi Anın oğlu Enlilə həsr olunmuşdu. Tanrı Anın oğlu yerüzünün və küləklərin tanrısı olan Enlil göyüzünün və bütün varlığın, insanların yaradıcısı - atası idi. Göyüzü tanrısı Anın və yerüzünün ana tanrısı Kinin oğlu idi. O həmçinin Nippur şəhərinin tanrı himayəçisi idi. Enlil sözü iki hissədən ibarətdir En-ağa, yönəticisi, lillə külək deməkdir. Enlilin titulları Turan, "Böyük dağ", "Yad ölkələrin kralı", "Vahşi öküz" şiddətli fırtına idi. Sumer, Akkad və digər xalqlar Enlil kəinatın yaradıcısı, atası və hökmdarı hesab edirdilər. (Hilprecht, Babylon Expedition, Səh. 87)

Sumer dilində Turan adının digər bir uyğun etimologiyası "ana bətni, ana rahmi, doğulma yeri", yəni yurd mənasında Tura sözü ilə əlaqədardır. (J. Halloran. Sumerian Lexicon, 1999, Səh. 74)

Turan adının sumer dili etimologiyası əsasında izahı "müqəddəs doğulma yeri, əcdad yurdu" anlamı daşıyır. Sumer yaradılış əfsanəsində Enlil və onun arvadı Ninlil Göyüzünü, yerin birlik və vəhdətini təcəssüm

etdirirdi. Enlil göyüzünün tanrı atası, Ninlil isə yerüzünün, torpağın ana tanrısı idi. Nippur məbədində aşkar edilən mətnlərdə Onların vəhdət-birliyi kəinatı təşkil edirdi. Göyüzünün tanrısı Enlilin adı "ilu Turan", yəni tanrı Turan kimi ifadə olunurdu. Burda Tur Sumer dilindən tərcümədə Anın oğlu deməkdir. (H.V. Hilprecht. The Babylonian Expedition. Philadelphia 1908. Səh. 39)

Sumerdə Ekur və ya zikkurat adlanan məbədlər çox zaman An və Enlil tanrılarna həsr olunurdu.

Sumerin Nippur və Larsa şəhərində zikkuratlar E-Turan-ki adlanırdılar. Bu zikkuratlar An tanrısına həsr olunmuşdur. Kİ Sumer dilində yer, ərazi, Tur-müqəddəslik, kutlu luq, Eisə ev anlamı daşıyır. Yəni E-Turan-ki sözünün anlamı "Turan evinin yerləşdiyi yer" mənasındadır. Bu adın digər yazılış forması da Me-Turan-ki şəklindədir, burda ME Sumerçə müqəddəsliyi kutluluğu bildirir. (H.V. Hilprecht. 1908, Səh. 75)

(ardı gələn sayımızda)